

İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE KURTULUŞ SAVAŞINDA MANİSA VE BÖLGESİ (1919-1922)

SALÂHİ R. SONYEL

Bir zamanlar Osmanlı şehzadelerinin, özellikle veliaht Mehmet'in sancakbeyliğine getirilmiş olduğu Manisa kenti¹, Türk kurtuluş savaşı döneminde, öteki kimi Aydın kentleri gibi, feci günler geçirmişti. Bu çalışmada amaç, Londra'da 'Public Record Office' olarak bilinen İngiliz Devlet Arşivi'nde korunmakta olan İngiliz belgelerine ve kimi yabancı yazarların bu kente ilişkin olarak yayımlanmış olan yapıtlarına dayanarak, o dönemin olaylarını yansıtmaktır. Bunu yaparken, niyetim, o korkunç felâkete neden olanlarla kurbanlarının bugünkü varisleri arasında nefret duyguları kışkırtmak değil, bu konudaki bilgi kaynaklarımıza katkıda bulunmaktır. Bu döneme ilişkin Osmanlı belgeleri Türkiye'deki bilim kişilerince incelenmiş olduğu için, bu konudaki İngiliz belgelerinin de aydınlatıcı olacağına inanır ve kendi günümüzde bile çeşitli halkların ilişkilerini zehirlemeye çalışan ırkçı ve çıkar düşkünü aktivist ve aşırıların Türklere karşıt olarak yaratmakta oldukları tehlikelere genç kuşakların dikkatini çekmesini ümit ederim.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşında yenilgiye uğratılmasından hemen sonra, özellikle İngiltere, Fransa, İtalya ve Çarlık Rusya'sından oluşan ve savaşta utkun olan İtilaf Devletleri (*Entente Powers - Bağlaşıklar*), Osmanlı Devleti'nin geniş topraklarını kendi aralarında bölmek yönünde hazırlamış oldukları gizli planlarını uygulamaya başlamışlardı². 1917 yılında bu Bağlaşıklardan yana savaşa girmiş olan ve savaşta pek

¹ Enver Behnan Şapolyo, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, İstanbul, 1961, s. 102-103; Enver Ören: *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, tarihsiz, s. 53.

² Bu gizli planlarla ilgili olarak bakınız, S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. 1, Ankara, 1973, s. 2; *Documents on British Foreign Policy* (İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgeleri) (DBFP), 1. Seri, c. IV: 'The Adriatic and the Middle East', 1919, bölüm 3; Command 671 (LI), Buyrulduklar, 1920; H. W. V. Temperley (ed.), *A History of the Peace Conference of Paris*, c. IV, Londra, 1924, s. 4-22; J. C. Hurewitz: *Diplomacy in the Near and Middle East*, c. II, New Jersey, 1956, s.7-25; Eliot Grinnell Mears (ed.), *Modern Turkey*, New York 1924, s. 608-620; Geoffrey Lewis, *Turkey*, Londra 1965, s. 52; Hany N. Howard, *The Partition of Turkey*, New York, 1966, s. 181-213; M. Philips Price, *A History of Turkey From Empire to Republic*, Londra, 1956, s. 96.

az bir rolü olan Yunanistan, Osmanlı Devleti'nden aslan payı koparmak için aşırı toprak talepleri öne sürmüştü. 3 ile 4 Şubat 1919 günlerinde Paris Barış Konferansının huzuruna çıkan Yunanistan başbakanı Eleutherios Venizelos, Manisa kentini de içermek üzere, Batı Anadolu ile Trakya üzerinde hak iddiasında bulunmuştu³. Yunanlılar, Batı Anadolu'da azınlıkta olan Osmanlı Greklerin (Rumların) çoğunlukta olduklarını kanıtlamak ve o bölgeyi işgal ederek Yunanistan'la birleştirmeyi kolaylaştırmak amacıyla⁴, geniş ölçüde planlanmış propaganda savaşını başlatmışlardı⁵.

Manisa kenti ve bölgesiyle ilgili ilk İngiliz belgelerinden biri de, İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri vekili Amiral Richard Webb'in İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a 27 Mart 1919'da gönderdiği yazıdır. Amiral Webb, İzmir ve dolaylarındaki bölgelerin ögeleri tarafından gönderilmiş olan ve o bölgenin Osmanlı Devleti'nden koparılması önerilerini protesto eden bir telgrafın suretini de yazısına iliştiirmişti. 23 Mart 1919 tarihli telgrafi imzalamış olanlar arasında Manisa Belediye Başkanı Bahri Bey de vardı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden W. S. Edmonds bu telgrafi şöyle yorumlamıştı: '(Bu telgraf) Greklerin, yerli papazları aracılığıyla sürdürmekte oldukları kışkırtmaya Türklerin yanıtıdır'⁶. İki hafta kadar sonra, İzmir'deki İngiliz bölge denetim yetkilisi (kontrol memuru), Greklerle Müslümanlar arasındaki düşmanlığın 'epeyi bunalımlı olduğunu' İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Arthur Gough Calthorpe'a duyurmuştu. Bu yetkilinin yüksek komisere anlattığına göre, Aydın ilinde, özellikle Menemen'den Manisa'ya kadar uzanan ilçelerde, haydutlardan oluşmuş çeteler türemişti. O bölgede yaşayan ve Balkanlardan sürülmüş olan birçok Müslüman göçmenler öreklerle Yunanlılardan nefret ediyorlardı⁷.

Nisan ayının üçüncü haftasına doğru Greklerle Türkler arasındaki ilişkiler o denli kötüleşmişti ki, Şehzade Abdurrahim başkanlığında yatıştırıcı bir kurul (hey'et-i nasiha) 24 Nisan'da Manisa'ya ulaşmış; oradan İzmir, Aydın, Denizli, Isparta, Antalya, Buldur, Iğdır ve Konya'ya gitmişti. İngi-

³ S. R. Sonyel, *Türkish Diplomacy, 1918-1923*, Londra, 1975, s. 6.

⁴ A.g.k. s. 7-8.

⁵ Bkz. Dimitri Kitsikis, *Propaganda et Pressions en Politique International: la Grece e ses Revendications a la Conference de la Paix*, Paris, 1963.

⁶ İngiliz Devlet Arşivi (IDA), Dışişleri Bakanlığı Belgeleri, sınıf FO 371/dosya4154/belge sayısı 55076: Amiral Richard Webb'den Arthur James Balfour'a yazı, İstanbul, 27.3.1919.

⁷ IDA, FO 371/4157/72532: Amiral Arthur Gough Calthorpe'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na yazı, İstanbul, 19.4.1919; ilişikte, İzmir'deki İngiliz denetim subayının 7.4.1919 tarihli raporunun sureti.

liz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanı vekili Lord Nathaniel Curzon'a 8 Haziran'da gönderdiği yazıda, bu kurulun yerli halk arasındaki elemanlarca ciddiye alınmadığını ve o bölgedeki kritik duruma çözüm bulamadan oradan ayrıldığını bildirmişti. Calthorpe'un anlatığına göre Şehzade Abdurrahim, Manisa'da mutasarrıf, bir ihtiram kıt'ası, ordu subayları ve tüm toplumların önderleri tarafından karşılanmış, hükümet konağı önünde bir bildiri okumuş ve geceleyin Nuri Bey'in evinde resmi yemeğe davet edilmişti. Ertesi günü Cuma olduğu için camilerden birine gitmiş; daha sonra bazı havan topraklarını teftiş etmişti; esasen kendisi topçu subayı idi. Akşam üzeri Kani Bey'in evinde onun onuruna ziyafet verilmişti. Şehzade ayrıca bir Türk okuluna mali yardımda bulunması için yapılan rica üzerine 50 Türk lirası bağışta bulunmuş ve yoksullara az miktarda para dağıtmıştı.

Bu sırada mutasarrıfla görüşmüş olan İzmir'deki İngiliz bölge denetim subayı, şehzadenin gezisini 'örgütleyicilerin ve Bağlaşıkların gözlerine toprak atmaktan başka bir sonuç vermeyen bir davranış' olarak nitelendirmişti. Bu arada Abdurrahim, gayri-Müslim toplumların önderlerine Türklerle barış içinde yaşayıp yaşamayacaklarını sormuş; Greklerle Ermeniler, 'geniş kapsamlı devrim yapılmazsa' yaşayamayacaklarını; Yahudiler ise yaşayabileceklerini bildirmişlerdi. Bundan sonra Abdurrahim camide bir konuşma yaparak halka sabırlı olmalarını öğütlemiş ve yabancıların yakında ülkeden ayrılacaklarını bildirmişti. Bu bilgiyi bir Grek kaynağından sağlamış olduğunu kaydeden İngiliz subay, raporuna şunları eklemişti: 'Anladığıma göre bu ziyaretten amaç, çeşitli soyları yatıştırmak ve aralarında uyum sağlamaktır. Maksat gerçekten bu idiyse, Manisa'da sağlanmış olan sonuç ancak gü-lünç olarak nitelenebilir.'⁸

Öte yandan, 6 Mayıs 1919'da Paris'te oldukça gizli bir toplantı yapan İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri başkanları, Yunan başbakanı Venizelos'a İzmir'e Yunan askerleri çıkartmak yetkisini vermiş; 15 Mayıs'ta Yunanlılar, İngiliz Fransız ve Yunan savaş gemilerinin koruması altında İzmir'i işgale başlamış; Türk halka karşı birçok canavarlıklarda bulunmuş ve Aydın iline yayılmaya başlamışlardı⁹. Bu Yunan istilası, Bağlaşık-

⁸ IDA, FO 371/4218/92732: Calthorpe'dan Lord Curzon'a yazı, İstanbul, 8.6.1919; ilişkikte, İzmir'deki İngiliz denetim subayının raporlarının suretleri.

⁹ A.g.k., belge no. 84071, 85641 ve 91491, İzmir, tarih: 15.5.1919.

ların Türk yurdunu bölmek yönündeki planlarının başlangıcı idi ve Türkler arasında kin ve nefretle karşılanmış; ulusal direnişe yol açmıştı¹⁰.

İzmir'deki İngiliz denetim subayı Amiral Calthorpe'a 18 Mayıs'ta gönderdiği telgrafta, iç bölgelerdeki durumun kaygılandırıcı olduğunu; ancak, Manisa'da vali ile eşrafın düzeni korumak için elden geleni yaptıklarını; Grek-Yunan ikilisinin İzmir dolaylarındaki silâh depoları ile Türk köylerini yağmaladıklarını ve Müslümanları avladıklarını bildirmişti¹¹. Calthorpe, bu yazının bir suretini 24 Mayıs'ta Lord Curzon'a göndermişti. Bir gün sonra, 25 Mayıs'ta Hey'et-i Vukela'ya mensup Mahmut Paşa, Rıza Tevfik ve Ferit Bey'den oluşan bir kurul, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'ü ziyaret etmeye gitmiş, ama onun askerî ataşesi Tuğgeneral Wyndham H. Deedes'le siyasi yetkili Andrew Ryan tarafından karşılanmıştı. Kurul mensupları, resmî kaynaklardan sağlam iş oldukları bilgiye dayanarak, iki Yunan askeri birliğinin Manisa ile Aydın'a doğru ilerlediğini; onlara yerli Rumlardan oluşan çetelerin öncülük ettiğini; bu çetelerin yaş ve cinsiyet ayrımı yapmadan Müslüman halka her tür vahşeti yaptıklarını İngiliz yetkililere bildirmiş ve onları durdurmak için İngiliz subaylar gönderilmesini dilemişlerdi. General Deedes, oralarda herhalde Müslüman çeteleri de olduğunu söylemiş; Andrew Ryan da bunu doğrulamıştı. Osmanlı kurulu, Yunan ordusunun işgali sırasında ve işgalden sonra işlemiş olduğu canavarlıklara değinmiş; General Deedes, oralarda İngiliz temsilciler varsa, bu olayların yinelenmesini önleyerek Müslümanlarla gayri-Müslimlerin haklarını koruyacaklarına dair kurula güvence vermişti. Bunun üzerine kurul mensupları Yunan işgalinin ne zaman ve nerede sona ereceğini sorunca, İngiliz yetkililer bu konuda bilgi sahibi olmadıkları; bu konunun Paris'teki Barış Konferansını ilgilendirdiği yanıtını vermişlerdi¹².

Bu görüşmenin yapıldığı gün olan 25 Mayıs'ta Manisa ve Ayasuluk Yunan askerleri tarafından işgal edilmişti¹³. İzmir'deki Yunan Yüksek Komiseri Aristidis Stergiadis, Bağlaşık askerî güçleri komutanlığının itiraz edeceğini bildiği halde, Manisa ile bölgesinin işgal edilmesi için Yunan ordusu komutanlığına yetki vermişti, çünkü Yunan ordusunun ilerleyişini

¹⁰ A.g.k., belge no. 84061: İngiliz Akdeniz Filosu Komutanından Donanma Bakanlığına yazı, İzmir, 20.5.1919.

¹¹ A.g.k., belge no. 86551: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 24.5.1919; ilişikte, İngiliz denetim subayının 18.5.1919 tarihli raporunun sureti.

¹² A.g.k., belge no. 88752: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 28.5.1919.

¹³ İDA, FO 371/4218/79565: Calthorpe'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na oldukça ivedi ve gizli telgraf, İstanbul, 26.5.1919; ilişikte, İzmir'den gönderilmiş olan 25.5.1919 tarihli telgrafın sureti.

sınırlandırmış olan Bağlaşık askeri katları haber almadan önce bu bölgeyi işgal etmeyi amaçlamıştı. Bunu gerçekleştirirken, Bağlaşıkların, Yunan ordusuna koymuş oldukları sözde kısıtlamanın pek sarih olmadığını öne sürmeyi tasarlıyordu¹⁴. Ancak, Türkiye'deki işgal orduları başkomutanı General Sir George Milne, 2 Ekim 1919'da Bağlaşıkların yüksek konseyine gönderdiği yazıda, Yunan ordusuna verilmiş olan buyruklara itaat etmeyerek Manisa ve Aydın'a kadar ilerlediğini; bu nedenle olaylar çıktığını ve Yunan askerleri bu bölgede kaldıkları sürece olayların süreceğini bildirmişti¹⁵.

Yine bu sırada, İstanbul'da üslenmiş olan İngiliz İstihbarat Servisi sorumlusu (ad verilmiyor), 26 Mayıs'ta kaleme aldığı gizli raporda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle 'onun bir bölümünü oluşturan' Sulh ve Selamet grubunun, Anadolu'da direniş başlatmak üzere olduğunu; Türk ordusuna mensup subaylarla ihtiyatların illere gitmek için yola çıktıklarını; İttihat ve Terakki mensubu ajanların, halkı kızdırmak için Manisa ve Aydın'da eylemlerde bulduklarını bildirmişti¹⁶. Öte yandan, Yunanlılar Aydın ilinde yayılırken, köylerinde kalmış olan tüm Türk sakinlerin silahlarını toplamış; Osmanlı yetkililerle jandarmaların silâhlarını ele geçirerek bunları Greklere dağıtmış ve onlar da, Yunan askerleriyle birlikte kentleri yağmalamaya başlamışlardı¹⁷. Yağmalanan kentler arasında Kasaba, Nazilli, Manisa, Menemen ve öteki kent ve köyler de vardı. Aydın ilindeki kentlerin Müslüman sakinleri, Yunan istilâsının henüz ilk günlerinde zulme tabi tutulmuşlardı. Amerika'lı araştırmacı Justin McCarthy'nin anlattığına göre, bu kentlerde yaşayan Türkler hiçbir biçimde askeri bir tehdit oluşturuyorlardı, çünkü o sırada Yunanlılara karşı etkin direnişte bulunabilecek bir durumda değillerdi¹⁸. Yine McCarthy'ye göre Yunanlılar, Türk halka karşı sürekli olarak şu sistemi uygulamışlardı: ilk olarak tüm Osmanlı jandarmaları askerlerin ve Müslüman halkın silâhlarını alarak onları yerli Rumlara dağıtıyor; sonra Osmanlı yetkililerle dini önderleri hapse atıyor veya sürgün ediyorlardı. Bunları yağmalar, cinayetler, ırza geçmeler izliyordu. Türklerin evleri ve

¹⁴ Diomidis - Paraskevopoulos Arşivi, Atina, Stergiadis'ten Venizelos'a gizli yazı, sayı 10, 4.6.1919; Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Arşivi YE-A/5VI: Venizelos'tan Diomidis'e gizli yazı, no. 4840, 21.5.1919; Venizelos'tan Repulis'e gizli yazı, 29.5.1919; bkz. Venizelos Anıları, no. 795, 4.7.1919; FO 608/91-20692: Webb'den Curzon'a yazı, no. 1846, İstanbul, 9.10.1919; ilişikte FitzMaurice raporu, no. 16, 16.9.1919.

¹⁵ FBFP 1/IV, (1919), s. 879-880.

¹⁶ İDA, FO 371/4142/94626: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, gizli, 11.6.1919; ilişikte, İstanbul'daki İngiliz istihbarat subayının kaleme aldığı 25.5.1919 tarihli raporların suretleri.

¹⁷ İDA, FO 371/4221/12447: Webb'den Curzon'a yazı, İstanbul, 24.8.1919; ilişikte, Osmanlı yönetimince gönderilmiş olan 13 Temmuz 1919 tarihli yazının sureti.

¹⁸ Justin McCarthy, *Death and Exile - the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, New Jersey, 1995, s. 266-267.

hükümet binaları yıkılıyor; Müslümanların kutsal yerleri kirletiliyordu. Örneğin, Manisa'yı işgal eden Yunan askerleri kentteki tüm camileri, tekelerini, ilahiyat okulunu ve Müslüman mezarlığını talan etmişlerdi¹⁹.

Yunanlıların İzmir'i işgal ettikleri haberi Aydın ilinde yayılmaya başlarken yerel Türkler kaygılanmaya; Grekler ise Türk ve öteki Müslümanları tehdit etmeye başlamışlardı. Her iki yan da, köylerinin Yunanlılarca işgalinin sonucunun ne olacağını tahmin ediyorlardı. Birçok Türk, tehlikeli olarak gördükleri köylerden kaçarak Manisa gibi kentlere sığınıyorlardı²⁰; ama oralarda da güvenlik sağlayamıyorlardı ve daha sonra Manisa'da çıkan olaylar bunu kanıtlayacaktı. Dolayısıyla köylerini bırakarak kentlere sığınmış olan Türk halk, başka yerlere sığınmak zorunda kalıyor ve ikinci kez göçmen oluyordu²¹. Her yanda Türk ve öteki Müslümanların öldürüldüğüne, birçok hırsızlık ve saldırılar olduğuna dair Manisa'dan sık sık haberler alınıyordu. Yunanlı Evzonların üslenmiş oldukları Manisa dolaylarında birçok parçalanmış cesetler bulunmuştu. Yunanlılar Türk evlerinde arama yapıyor; silahları olmadığını söyleyen erkeklere dayak atıyor ve kapılarını sür'atle açmadıkları özrüyle kapıları kırıyorlardı. Bu aramalara silâhli Grek sivil kişiler de katılıyordu²².

27 Haziran 1919'da Manisa'yı ziyaret eden İngiliz Donanma istihbaratı mensubu Teğmen Brown Rees de bu olayları doğrulamıştı. Daha önce Manisa'da İngiliz denetim subayı görevinde bulunmuş olan Teğmen Higham'la birlikte bu kenti ziyaret eden Teğmen Rees, orada 'geniş ölçüde huzursuzluk olduğunu' bildirmişti. Onun görüşünce, bu huzursuzluğun nedenleri şunlardı: Evzonlardan oluşan bir bölüğe komuta edecek olan Yunanlı bir yüzbaşı son günlerde oraya gelmiş ve mutasarrıfı derhal dairesine çağırılmıştı. Bu emri kendi makamına karşı bir aşağılama sayan mutasarrıf buna karşı çıkmış, ama sonuçta onun huzuruna çıkınca, Yunan yüzbaşı kendisini birçok kişinin varlığında ayakta bekleterek hakaret ve tehditlere tabi tutmuş; mutasarrıftan, tüm silâh, mermi v.s.nin derhal teslimini talep etmiş; kendi adamlarının daha sonra evlerde arama yapacağını ve tüm dükkanların kapatılması gerektiğini bildirmişti. Yüzbaşının mutasarrı-

¹⁹ Lozan'daki Türk Kongresinin bürosu: *Greek Atrocities in the Vilayet of İzmir*, Lozan, 1919, s. 227.

²⁰ İDA, FO 371/4219/98615, ek L. 1, Bağlaşıkların Manisa'daki temsilcisine gönderilmiş olan bir yazının İngilizce çevirisi.

²¹ McCarthy, *a.g.e.*, s. 300.

²² S. R. Sonyel, *The Turco-Greek Imbroglia*, Ankara, 1999, s. 87.

fa bu denli aşağılayıcı işlem yapmış olmasına ve Yunan askerlerin Türk evlerini şiddet kullanarak aramalarına Türk halk epeyi içermiştir.

Türk jandarma komutanının Teğmen Higham'la Rees'e anlattığına göre, kendi evinde de arama yapılmış ve Yunan askerleri, subaylarının varlığında, evinden 300 TL. aşmışlardı. Aynı zamanda jandarmaların silâhları ellerinden alınmıştı. Bunun üzerine mutasarrıf durumu protesto etmek amacıyla İzmit'e gitmişti. Oraya gitmeden önce, Yunanlı subay cezalandırılmazsa geri dönmeyeceğini Teğmen Rees'e bildirmişti. Teğmen Higham'ın Rees'e anlattığına göre, mutasarrıf, Manisa ile çevresindeki köylerde güvenliği korumuş ve Türkleri yatıştırmak için elinden geleni yapmıştı. Yerli Grek toplum mensupları da mutasarrıftan memnundular ve Yunanlı subayın ona karşı davranışından üzüntü duymuşlardı. Grek Ortodoks başpiskoposun Manisa'daki temsilcisi, Yunanlı subayın tutumundan dolayı mutasarrıftan özür dilemişti²³.

Yaklaşık olarak iki hafta sonra (6 Temmuz) bir mitralyöz bölüğü ile bir kısmı dağ topçularından oluşan bir Yunan piyade taburu, Yeni Çiftlik'e gitmek üzere Manisa'dan hareket etmişti. Grek ajanlar, Yeni Çiftlik sahibi Kara Osmanzade Halit Paşa, oğlu ve silâhlı 8 adamı hakkında Yunan komutana bilgi vermişlerdi. Yunan taburu çiftliği sarmış ve iki yan arasında çarpışma başlamıştı. Türkler 5 kişilik iki gruba ayrılmışlardı. Halit Paşa'nın grubu yakalanarak mensuplarının hepsi de öldürülmüş; cesetleri canavarca parçalanmıştı. Öteki grup bir yamaçtan kaçarak kurtulmuştu. Çarpışma sırasında 8 Yunan askeri yaşamını yitirmiş ve 11 er yaralanmıştı. Yunanlılar çiftlikte buldukları 300 sığıra el koymuşlardı. Yunan taburu 7 Temmuz sabahı Manisa'ya dönmüştü. Aynı gün Halit Paşa'nın cesedi çiftlikten alınarak Akhisar'a götürülmüş ve orada oğlu ve yeğeni tarafından gömülmüştü. Cesedin durumu şöyleydi: Kafa vücuttan koparılmış; vücutta 37 süngü yarası; burun, kulaklar ve dudaklar kesilmiş; gözler oyulmuştu. Halit Paşa'nın ailesi cesedi İngiliz yüzbaşı Johnston'a göstererek bu gerçekleri onun da doğrulamasını sağlamıştı. Manisa'daki İngiliz denetim subayı Teğmen Rees, 13. Yunan tümen komutanı albayı çağırılmış; Yunan ordusunun kendi sınırları dışına çıktığını öne sürerek protestoda bulunmuştu²⁴.

²³ IDA, FO 371/4221/124447: Webb'den Curzon'a yazı, İstanbul, 24.8.1919; ilişkide, Osmanlı-İngiliz yazışmalarının suretleri ve Morgan'ın İzmir'den göndermiş olduğu yazının sureti, 12.8.1919.

²⁴ IDA, FO 371/4220/115566: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 1.8.1919; ilişkide, James Morgan'ın İzmir'den gönderdiği 17.7.1919 tarihli raporun sureti.

1919 yılının Temmuz ayının üçüncü haftasında Anadolu içerilerinde kamu güvenliği daha da kötüye gitmişti. İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Amiral Calthorpe, yüksek komiserliğin Ermeni ve Grek bölümüne mensup yetkililerden Yüzbaşı Perry Hadkinson'un hazırlamış olduğu rapora dayanarak İngiltere Dışişleri Bakanı vekili Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, bir zamanlar 'normal haydutluk ve yol kesicilik' olarak nitelenen bir durumun, İzmir'in işgali üzerine, o sırada, 'özellikle Yunan işgal güçlerine, ayrıca başkentteki yasal yönetime karşı ulusal akım biçimini almış olduğunu' bildirmişti. Bursa, Bandırma ve Balıkesir bölgelerini gezmiş olan Hadkinson, 21 Temmuz'da kaleme aldığı raporda, Bandırma, Manisa ve Kırmastı ilçelerinde birçok örgütlü çetelerin, Müdafaa-i Hukuk Komitesi adlı ulusalcı Türk örgütünün 'kışkırtmasıyla' eyleme geçtiklerini ve ulusalcı akıma katıldıklarını kaydetmişti. Hadkinson'a göre, bu çetelerin çevreye yaymış oldukları tedhiş öyle bir kerteğe gelmişti ki, Soma ile Manisa arasındaki bölgede Müslümanlarla Hıristiyanlar evlerini bırakarak kentlere ve büyük köylere sığınmışlardı.²⁵ İzmir'deki İngiliz konsolosu James Morgan da, İstanbul'daki İngiliz yüksek komiserine 15 Ağustos'ta gönderdiği telgrafta, o sırada, Manisa'nın kuzey-doğusunda, Saraçanlı yakınlarında, Türk milis güçleriyle Yunanlılar arasında çarpışma çıktığını bildirmiş; İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden N. D. Peterson bu haberle ilgili olarak şu çıkmayı kaleme almıştı: 'Manisa, İzmir sancağının dışında olduğuna göre, Yunanlıların orada işleri yoktur'.²⁶

Ağustos'un üçüncü haftasında, Manisa bölgesinde Yunanlılar harekete geçmiş ve Türkler de oraya kendi güçlerini yığmışlardı²⁷. Durum gittikçe kötüleştiği için, İngiliz yüksek komiserliğinde siyasi işlerle uğraşan kıdemli deniz yüzbaşı Harry C. Luke, yeni atanmış olan Yüksek Komiser Amiral Sir John de Robeck'in buyruğu üzerine 14 Eylül'de Manisa ve öteki yerleri ziyaret etmiş; 23 Eylül'de kaleme aldığı raporda, Yunan işgaline son verilmesini ve Bağlaşık askerî güçlerinin Yunan askerlerinin yerini almasını salık vermişti. Luke'a göre, İzmir'deki Grek (Rum) Ortodoks metropolit Hrisos-tomos'un önderliği altındaki 'şövenist grubun', 15 Mayıs'ta vukubulan Yunan çıkartmasında büyük rolü olmuştu. Hrisostomos'u 'fe-

²⁵ A.g.k., belge no. 115544: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 27.7.1919.

²⁶ A.g.k., belge no. 117139: Webb'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 'ivedi' ve gizli telgraf, İstanbul, 16.8.1919.

²⁷ IDA, FO 371/4221/137567: Amiral Sir John de Robeck'ten Lord Curzon'a yazı, İstanbul, 23.9.1919; ilişikte, 21-17.8.1919 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporu.

satıcı ve ajan provokatör' olarak nitelendiren Yüzbaşı' Luke'a göre, metropolin uygulamakta olduğu yöntem, Osmanlı, Grekler ile Türkler arasında toleransa dayalı ilişkiler kurulması çabalarını olanaksız yapmak amacını güdüyordu. Bu amacı gerçekleştirmek için de metropolit, iç bölgelerdeki öteki Ortodoks piskoposlarla işbirliği yapıyordu. Türk bölgelerinde bulunan ve hiçbir tehlike içinde olmayan Grekleri, yaşamlarının tehlike içinde olduğu özürüyle, evlerini bırakarak Yunan bölgesine sığınmaya zorluyor; köylerinde kalmayı yeğ tutanları aforoz ediyordu.

Harry Luke, raporunda şu olaya da değinmişti: Akhisar'daki Grek halkın birçoğunu, Manisa'daki Ortodoks piskoposun, orada sükûn olmasına karşın, kenti terketmeye inandırması üzerine, Grek köylüler, 14 Eylül'de Manisa'ya üşüşmüşlerdi. Luke'a göre, olaylar şunu göstermişti: 'Türk, güvenilir bir Batılı devletin ve özellikle İngiltere'nin vesayeti altında olursa, Grek, onun yönetiminde yaşayabilir, ama Türk, Grek'in yönetimi altında yaşayamaz. Yunanistan, işgalindeki bölgeyi ilhaka kalkışırsa, tüm ülke sürekli olarak kan dökülmesine ve düzensizliğe sahne oluşturacaktır'.²⁸ Harry Luke'un bu tahminleri çok geçmeden gerçekleşmişti. Öte yandan, İzmir'deki İngiliz temsilcisi James Morgan, İngiliz yüksek komiserliğine 30 Eylül'de gönderdiği raporda, Yunan işgali altındaki bölgede Müslüman halkın pek sık olarak cinayetlere, hırsızlıklara ve adaletsizliğe uğradığını bildirmiş; şunları eklemişti: 'Manisa ilçesindeki Müslümanlara karşı Rum (Grek) ve Yunanlılarca işlenmekte olan her tür cürüm konusunda Manisa müftüsünden birçok şikâyetler almış bulunuyorum'.²⁹

Durumun böylece daha da kötüye gitmesi üzerine, Bağlaşık Devletler Konseyi, Türklerle Yunanlıların işgal edeceği bölgelerle ilgili olarak yeni bir sınır çizmiş; Yunanlılara Manisa-Kasaba bölgesinde daha geniş topraklar tahsis etmişti. Yeni sınır 15 Kasım 1919'da yürürlüğe girmişti³⁰. Bu arada, Manisa bölgesindeki Yunan güçlerinin komutanlığına General Negropontis atanmıştı. İngiliz yüksek komiseri Sir John de Robeck, Lord Curzon'a 27 Kasım'da gönderdiği yazıda, Manisa bölgesindeki durumun 'iyi' olduğunu ve 16 Eylül'de orada iki Türk kadının öldürülmesinden bu yana hiçbir olay kaydedilmediğini bildirmişti. Bir İngiliz istihbarat rapo-

²⁸ IDA, FO 371/4222/146082: Robeck'ten İngiltere Donanma Bakanlığı'na 25.9.1919 tarihli yazı; ilişikte, Harry C. Luke'un Aydın iliyle ilgili olarak hazırlamış, olduğu, 23.9.1919 tarihli raporun sureti.

²⁹ A.g.k., belge no. 144311: Webb'den Curzon'a yazı, İstanbul, 10.10.1919; ilişikte, Damat Ferit'in Amiral Calthorpe'a gönderdiği 17.8.1919 tarihli yazının ve James Morgan'ın 30.9.1919 tarihli raporunun suretleri.

³⁰ IDA 371/4224/168426: Komodor M. Fitzmaurice'in İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanına İzmir'den gönderdiği 12.11.1919 tarihli yazının sureti.

runda da şu iddiada bulunulmuştu: 'Bu yeni durum General Negropontis'in eseridir. General, kendi askerlerinin disiplinini düzene koymuş ve Türklerin güvenini kazanmıştır'³¹.

Ancak, 1919 yılının sonuna doğru Yunanlılar, Manisa bölgesindeki askerî güçlerini berkitmeye başlamışlardı. 28 Ocak 1920 tarihli İngiliz istihbarat raporuna göre, iki hafta önce, bir Yunan topçu birliği İzmir'e ulaşarak Manisa'ya sevk edilmiş; oradaki 91. Yunan alayı berkitilmişti. 19 Ocak'ta Manisa'ya bir sahra topu sevk edilmişti. 23 Ocak'ta, 8 subay ve 695 erden oluşan yeni Yunan güçleri İzmir'e ulaşmış; Arşipelago (Adalar) tümeni Manisa'ya gönderilmişti. Yunan karargâhı tarafından 14 Ocak 1920'de yapılan açıklamaya göre, Manisa'daki Yunan askerî gücü şöyleydi: 13. Tümenin karargâhı, Evzonlar, top ve süvari birlikleri, merkezi alayın yarışı, 9. alayın topçu bölümünün karargâhı ve bir batarya³².

Bu sırada, Akhisar'dan alınan haberlere göre, Türk ulusalçılar orada yolcuları denetlemeye başlamışlardı. Tüm yolcular kontrol ediliyor; uygun görülenler askere alınıyorlardı. Ulusalçı önderlerden imzalı belgesi olmayanların Akhisar'dan Manisa ve İzmir'e gitmelerine izin verilmiyordu.³³ 1920 yılı Mayıs ayında Türk Ulusalçılarla Fransızlar arasında Kilikya (Çukurova)'da çarpışmalar başlayınca, Manisa, Kasaba ve Ödemiş kesimlerindeki Yunan savaş kesiminde epeyi faaliyet olduğu görülüyordu. 18 Nisan 1920 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporuna göre, "*İzmir'e Doğru*" adlı Türkçe gazetenin editörü, Yunan kesiminde bulunan tüm Türk yedek subay ve gedikli erbaşları, Kemalistlere katılmaya çağıran bir bildiri yayımlamıştı. Bunun üzerine, Manisa'da Kadı İsmail Hakkı Efendi'nin de gayretleriyle, bu bildirinin uygulanması için eyleme geçilmişti. Bu eylemlere yardımcı olmak amacıyla, eskiden Nurettin Paşa'nın başlıca yardımcısı ve Yunanlılara karşı ilk milis güçlerini kuranlardan biri olan sabık Teğmen Asım Mullazade Halil 24 Mart'ta Manisa'ya ulaşmıştı³⁴.

1920 yılı Haziran ayında, İngiliz istihbarat Servisi, Bandırma'da 13. Kolordu komutanı Yusuf İzzettin Paşa, Bursa'da 56. Tümen komutanı

³¹ IDA, FO 371/4223/160263: Amiral Robeck'ten Curzon'a yazı, İstanbul, 27.11.1919; ilişikte, 13-19.11.1919 tarihli İngiliz istihbarat raporunun sureti.

³² IDA, FO 371/5165/E 340: 28.1.1920 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporu.

³³ IDA, FO 371/5133/E 3082: Komodor Fitzmaurice'den İngiliz Başkomutana 'Ajax' savaş gemisinden gönderilen 11.3.1920 tarihli yazı.

³⁴ IDA, FO 371/5167/E 5255: 28 Nisan 1920 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporu.

Bekir Sami, Balıkesir'de 61. Tümen komutanı Kazım Bey, Nazilli'de Albay Refet ve 12. Kolordu komutanı Fahrettin Bey'e Ankara'dan gönderilmiş olan oldukça gizli telgrafların suretlerini ele geçirmişti. Bu telgraflarda, Yunanlılar Aydın ilini Yunanistan'a ilhak etmeye kalkışır ve Bağlaşık Devletler, Sivas Kongresi'nde³⁵ saptanmış olan hudutlar içindeki Türk yurdunu bölmeye kalkıştırlarsa, buna karşı koymak için hazırlanmış olan gizli plan hakkında bilgi veriliyordu. Bu planda Manisa'nın da önemli bir yeri vardı.³⁶ İngiliz donanması subaylarından Komodor M. Fitzmaurice'in 18 Haziran'da İngiltere Donanma Bakanlığı'na bildirdiğine göre, Mustafa Kemal'in, büyük bir orduyla pek yakında bölgeye gelerek Yunanlıları denize dökceğine dair, işgal altındaki bölgelere haberler gönderdiği söyleniyordu. Yine bu sırada çevrede dolaşan söylentilere göre Türkler, sağlamış oldukları uzun menzilli bir topla, Manisa dolaylarından İzmir'i ateşe tutmayı tasarlıyorlardı.³⁷

Bu sırada, Bağlaşık Yüksek Konseyi, 19 Nisan 1920'de San Remo'da toplanarak, daha sonra Türklere Sevr'de zorla kabul ettirmeye çalışacakları barış koşullarını³⁸ karara bağlamış; Türkleri, bu koşulları kabullenmeye zorlamak amacıyla, Yunan ordusuna, Türk ulusalcılara karşı askerî hareket başlatmak yetkisini vermişti. 22 Haziran ile 16 Temmuz arasında yer alan savaşta ulusalcıların, Soma ile Manisa, Manisa ile Mermere ve Manisa ile Alaşehir arasında askerî yığınak yaptıkları ve Bandırma'ya ilerlemeyi planladıkları bildirilmişti.³⁹

İstanbul'a yeni atanmış olan İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Yunan hattının, Alaşehir'in birkaç kilometre doğusunda bulunan ve 25.000 erden oluşan Girit tümeninin Manisa'da üslenmiş olduğunu 26 Haziran'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bildirmişti.⁴⁰ Ancak yüksek komisere göre, Yunan ordusunda, Manisa'daki süvari birliklerinde olduğu gibi, itaatsizlik ve hoşnutsuzluk baş göstermişti ve kimi tümen komutanları görevden istifa etmişlerdi⁴¹. Bu sırada Manisa'da düzensizlik sürüyor; o

³⁵ Sivas Kongresiyle ilgili ele bilgi için bkz. Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 16-18 ve *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I, Ankara, 1973, s. 113 vd.

³⁶ IDA, FO 371/5169/E 7373, 9.6.1920 tarihli İngiliz istihbarat Raporu.

³⁷ IDA, FO 371/5134/E 8462: Fitzmaurice'den Başkomutana gizli yazı, 18.6.1920.

³⁸ Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 77 vd.

³⁹ IDA, FO 371/5134/E 8462: Fitzmaurice'den Donanma Bakanlığı'na gizli yazı, 25.6.1920.

⁴⁰ A.g.k., belge no. E 7251: İngiliz Yüksek Komiserinden İngiltere Dışişleri Bakanlığına gizli telgraf, İstanbul, 26.6.1920.

⁴¹ IDA, FO 371/5136/E 14961: Rumbold'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığına gizli telgraf, İstanbul, 26.11.1920.

kentteki Yunan tümenini berkitmek amacıyla Selanik ve Pire'den İzmit'e ek güçler sevkediliyordu. Bursa'ya gönderilmekte olan 5. Yunan tümeninin iki taburunda Patras'ta olaylar çıkmıştı. Tüm Yunan taburlarında firar nedeniyle asker sayısı epeyi azalmıştı⁴².

İzmir'in Yunanlılarca işgali yüzünden o kentten ve Manisa'yı da kapsam üzere hinterlandının ticareti, 1921 yılı başlarına doğru oldukça kritik bir duruma gelmişti. İzmir'deki İngiliz temsilcisi James Morgan'ın bildirdiğine göre, dünya savaşından önce İzmir, gelişen bir limandı ve Batı Anadolu ürünlerinin doğal ihracat aracı idi. Bırakışmanın imzalanmış olduğu günlerde bile İzmir geliyordu. Savaş İzmir'i pek az etkilemişti ve gelecek parlak görünüyordu; ama Yunan işgali herşeyi değiştirmişti. Menderes vadisi boyunca ve Menemen'deki olaylar, Müslüman ve Hıristiyan halkın kaçmasına neden olmuştu, İzmir bölgesinde savaş durumu hala sürüyordu. Dolaşım kısıtlanmış, ürünlerin taşınması kısıtlamalaya tabi tutulmuştu. Halkın birçoğu korku içinde yaşıyordu ve bu da ticareti epeyi etkiliyordu. Birçok çete İtalyan sektöründen bölgeye giriyor ve köylüleri tedhişe tabi tutuyorlardı. Dolayısıyla, köylerden uzak olan tarlalar bakımsız kalıyordu, İngiliz deniz subayı Heathcote-Smith, Morgan'ın bu raporunu incelerken, İzmir ve hinterlandının büsbütün kesatlıkla karşı karşıya kaldığı notunu kaydetmişti⁴³.

Bu sırada, Batı Anadolu'daki Türk-Yunan çatışmasına bir çözüm bulmak amacıyla, 1921 yılı Şubat ayında Londra'da bir konferans düzenlenmiş⁴⁴; ama başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Yunan ordusu 12 Mart'ta yeniden harekâta başlamıştı. Bir ay kadar önce, Manisa'daki Yunan tümeninin komutanlığına General Katsikoyannis, onun yardımcısı olarak da Gargalidis atanmıştı⁴⁵. Türk-Yunan çatışması sırasında Türk Ulusalçılar Eskişehir'de o denli bir direnişte bulunmuşlardı ki, 1 Nisan'da Yunan güçleri geri çekilmek zorunda kalmış; Türkler ise 2. İnönü utkusunu kazanmışlardı⁴⁶. Bu Yunan yenilgisinin sonucu olarak, Grek ve Yunanlılar, işgal bölgelerindeki Müslümanlara daha çok zulüm yapmaya başlamışlardı.

⁴² IDA, FO 371/6506/E 14: İngiliz Genel Karargâhından İngiltere Savaş Bakanlığına gizli telgraf, 28.12.1920.

⁴³ IDA, FO 371/6491/E 2005: Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 29.1.1921; ilişikte, James Morgan'ın İzmir'den gönderdiği 19.1.1921 tarihli raporun sureti.

⁴⁴ Londra konferansıya ilgili ek bilgi için bkz., Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, II, Ankara, 1986, s. 117 vd.

⁴⁵ IDA, FO 371/6507/E 2766: General Charles Harington'dan İngiltere Savaş Bakanlığına gizli telgraf, İstanbul, 25.2.1921

⁴⁶ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı*, II, s. 140 vd.

Londra'daki İslam Birliği'nin onur sekreteri M. H. İspahani, İngiltere başbakanı David Lloyd George'a 12 Nisan'da gönderdiği yazıda, 'Anadolu'daki Müslüman halkın korkunç ıstırabını' yansıtmış; orada soruşturma yapılmasını ve teröre son verilmesini dilemişti⁴⁷. Bölgeyi dolaşan ünlü İngiliz tarihçi Arnold Toynbee ile eşi, Akhisar'la Manisa arasında bulunan 84 köyün Yunan/Grek saldırılarına uğradığını doğrulamış; birçok Türklerin Yunanistan'a sürüldüklerini, ama onlardan hiçbir haber alınmadığını; kimilerinin cesetlerinin bulunduğunu bildirmişti⁴⁸. Bu sırada Manisa'da bir olay kaydedilmişti. İngiliz binbaşı M. R. Strover'in 22 Mayıs 1922'de Bursa'da kaleme aldığı rapora göre, 21 Mayıs Pazar günü, karakoldaki kimi tutuklular arasında olaylar çıkmıştı. Yunan jandarmalar bunlarla başa çıkamayınca havaya kurşun sıkmak zorunda kalmışlardı Kurşun sesleri her yanı altüst etmiş ve birkaç dakika içerisinde Yunan askerleri her yanda koşuşmaya ve gözlerini yakındaki yamaçlara dikmeye başlamış; Yunan karargâhındaki askerler ise olup bitenleri anlamak için her yana dağılmışlardı⁴⁹.

Batı Anadolu'daki bu durum, Mustafa Kemal'in komutası altındaki Türk ordusunun Yunanlılara karşı sağlamış olduğu yüce utkuya kadar sürmüştü. Yunanlılar geri çekilirken geçtikleri her köy ve kenti ateşe vermişlerdi⁵⁰. İzmir'deki Amerikalı Viz-konsolos Maynard B. Barnes'in Vaşington'a bildirdiğine göre, Batı Anadolu'nun büyük bir bölümü, orasını boşaltmakta olan Yunan askerleri tarafından kasten talan edilmiş ve birçok Türk, Yunanlılar/Rumlarca ve kendisine Ermeni ordusunda general pozu veren Torkom'un örgütlemiş olduğu Ermeni çeteleri tarafından inanılmayacak kadar gaddarca ve vahşice öldürülmüşlerdi⁵¹.

Yunan boşaltmasından hemen sonra, söz konusu bölgeyi gezen İzmir'deki Amerikan konsolosu J. Loder Park, köy ve kentlerin acıklı durumunu anlatırken Manisa hakkında şunları yazmıştı: 'Kent büsbütün yakılmıştır... 30.000 ev, 15 cami, 2 hamam, 2.278 dükkan, 19 otel ve 26 sayfiye evi tahrip edilmiştir. Grubumuza mensup kişilerin ziyaret etmiş oldukları iç

⁴⁷ IDA, FO 371/6509/E 4442: İspahani'den İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazı, Londra, 12.4.1921.

⁴⁸ IDA, FO 371/6557/E 10550: Arnold Toynbee'nin eşi tarafından gönderilen yazı, 20.9.1921.

⁴⁹ IDA, FO 371/7883/E 5768: Binbaşı Strover'in Bursa'da kaleme aldığı 'Batı Küçük Asya'da haydutluk' konulu ve 22.5.1921 tarihli raporu.

⁵⁰ IDA, FO 371/6511/E 5232: İngiliz Yüksek Komiserinin 4.4.1921 tarihli notu; ilişkide, Ankara yönetiminin göndermiş olduğu yazının sureti.

⁵¹ IDA, FO 371/7950/E 13537: Geddes'den Curzon'a yazı, Vaşington, 23.11.1922; ilişkide, ABD Dışişleri Bakanlığınca gönderilmiş olan İzmir'deki Amerika'lı Viz-konsolos Maynard B. Barnes'in 19.9.1922 tarihli raporunun sureti.

bölgelerdeki kentler, Yunanlılar/Grekler tarafından yıkılmıştır. Manisa'da yıkılmış ve yakılmış olan binaların oranı yüzde 91'dir.⁵² 1922 yılı Eylül başlarında Yunan istila gücü Kemalistlerce ağır yenilgiye uğratılmış; Batı Anadolu'yu tümüyle boşaltmak zorunda kalmış ve böylece, 8 Eylül'de, Manisa da dahil, tüm kent ve köylerin felaketi sona ermişti.

⁵²ABD Arşivleri, 767.6811/34: Loder Park'ın ABD Dışişleri Bakanına 11.4.1923'de İzmir'den gönderdiği yazı.